

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.rtyva.ru

№18

(19357)

2020 чылдың
февраль 20
четверг

Хүннүң үнери — 06:44

Ажары — 17:28

Хүн дурту — 10:44

Садар өртээ хостуг 12+

Тываның Баштыңының ажил-херээ

САЯННАР АТТЫГ ЧАА ТЕАТР НЕМЕШКЕН

Дүүн Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол «Саяннар» ансамблиниң артистери-биле Шагаа бүдүүзүндө чолукшуп, амыр-мендизин айтырып чораан.

Эрткен чылын 50 чылдаан оюн демдегеп турган ансамблеге хол куруг барбаан деп болур: ансамбль ам Саяннар аттыг Тываның национал хөгжүм болгаш сам театры апарган. Чаа театр ниити 92 ажилчынныг болур (чогаадыкчы бөлүк 65 кижилиг). Лизинг-биле алыры «Гранберд» автобус кожууннарже үнүп, чонга хөй оюн-көргүзүүн бараалгадырынга улуг деткимче болзун, удавас ажыттынар Аныктар ордузунче көжөрүн Ш. Кара-оол сүмелзэн. Чажындан тура, келир үениң хөгжүмчү-

лерин, ыраажыларын болгаш самчыларын өстүрүп, белеткээри-биле чаштар студиязын катап тургузарын Саяннар аттыг театр артистери хүлээнип алган. Чаа театрның директору ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчысы Оксана Тюлюш, уран чүүл удуртукчузу ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчысы Аяна Монгуш. 2019 чылдан эгелеп ажилдай берген анык удуртукчуларның көрүжү чаа, бурунгаар чүткүлдүг болгаш дидим.

Бистиң корр.

САЙЫТТАРДАН ЭГЕЛЭЭШ, БИЧИИ СУУРНУҢ БАШТЫҢЧЫЗЫНГА ЧЕДИР АЖЫЛЫН ТӨПТҮҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ДҮҮШТҮРЕР

Владимир Путинниң май чарлыктары болгаш национал төлөвилелдерниң күүсеттинип турарындан чер-черлерниң күүсекчи эрге-чагыргаларының ажылынга үнөлөлдү бээр өзек 15 көргүзүглери чедип алырының дугайында вице-премьер база сайыттар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга илеткээн.

Эрге-чагырганың экономиканы хөгжүткен ажылын үнөлээр алды көргүзүглери: экономиканың бюджеттен дашкаар секторунда бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын олуттарның саны, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукта ажилдыг кижилерниң саны, экономиканың чигеттен хамаарышпас баазалыг адырында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг, шалың телевиденин боттут деңнели, кол капиталче инвестицияларның хемчээли (федералдыг төлөвилелдерден аңгыда) база яды-түрөңгү чоруктуң деңнелин көөр.

Регионда амыдырал-чуртталганың шынарының экижээнинин көргүзүүн арткан индикаторлар көргүзөр: төрүттүнгенден эгелээш, назы-харының уламчы-

лаашкыны, оран-сава байдалын экижиткен өг-бүлелерниң саны, таарымчалыг хүрээлелдиг хоорайлар үлүү, долгандыр хүрээлелдин шынары, эртем-билигнин деңнели, регион автооруктарының нормативтиг негелделерге дүүшкени-дир.

Регион баштыңының база эрге-чагырганың ажил-чорудулгазының дугайында чурттакчы чоннуң үзел-бодалы өске бир чугула көргүзүгге хамааржыр. РФ-тиң Президентизинге болгаш регионнуң баштыңына кайы хире бүзүрөп турарын чурттакчы чон ортузунга айтырыг-хары таварыштыр илередир. РФ-тиң Президент Администрациясы база РФ-тиң Чазак чылдың-на шынарының өзек көргүзүглери күүсеткен түңнелди үндүрүп турар.

Регионнарның бот-тускайлаңын болгаш арга-шинээн көрүп тургаш, хыналдалыг чугула көргүзүглери тургускан. Тываның бирги вице-премьери Александр Брокерт республиканың аңаа онааган элээн каш даалгалар күүсеттингенин бүзүрелди-биле илеткээн.

Республика кол капиталче кириген инвестиция хемчээлиниң талазы-биле контрольдуг санны 4,2 хуу ажыр күүсеткен. Инвестициялар структу-

(Уланчызы 2-ги арында).

ЭРГЕЛЕДИП КААРГА БЕЗИН, ӨСКҮССҮРЕП ЧОРУУР ЧАШ КИЖИГЕ ДЫКА УЛУГ ДЕТКИМЧЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Кызылда Хоочуннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернадынга чорааш, олар-биле аяк-шайны аартап ора, Чазактың ажил-чорудулгазын чугалажып, хоочуннарны дүвүредип чоруур айтырыгларны база оларның арга-сүмезин дыңнап чугаалашкан.

«Хоочуннар бажыңын кезээде кичээнгейге ап, оларның чурттап орап байдалын хынап, улуг назылыг хоочуннарывысты сагыш-сеткил талазы-биле деткип, кичээнгейге ап чоруур бис. Сөөлгү катап 2-3 чыл бурунгаар ужуражып барган кижилер мен. Ол үеге деңнээрге, байдалы оранчок экижээн, арыг-силиг, чырык, чылыг апарганын эскердим. Ынчалза-даа чедир кылыр чүүлдер ам-даа хөй. Чижээ, соңгаларын солуур, бүдүн чыл дургузунда боттарының өстүрүп алган ногаазын ажаап алырынга теплицаны чедир тудары, материал-техниктиг баазанын чаартыры дээш оон-даа өске.

Улуг назылыг кижилеривис-биле Шагаа дугайында чугаалажып, чолукшулга езулалының ужу-утказының дугайында анык-өскенге эки тайылбырлап берип чоруурун чугаалаштырыс. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан болгаш өскүс уругларның кадет корпусу биле Хоочуннар бажыңының аразында «салгалдарның көвүрүүн» тургузар дээн саналымны деткээнинге канчаар-даа аажок өөрүп четтирдим. Бо ийи албан черлери кожа чыдар болганындан аразында доктаамал сырый харылзаалыг ажилдап турар. Кадет корпусу өөреникчилери кырган-ава, кырган-ачаларыңа дузалажып, боттарының билбес чүүлдерин олардан өөренип, делегейге көрүүшкүнүн оларның мерген-угаанныг дуржулгазының ачызында ажыдып, а олары боттарының ээлчээнде ада-иезиниң эргелелин көрбейн чоруур ажы-төлге эңерелдиг ие сеткилинден чылыг-чымчак

сөстөрүн сөңнеп, арга-сүмезин берип, кайы-даа тала бот-боттарыңа ажык-дузалыг болуп, чааскаан артпас болур. Чүгле өөредилгеден аңгыда, өзүп орап уругларга амыдыралда база бир чугула чүүл — күш-ажылчы кижизидилге болгай, өскүс оолдарга бир-ле ажыктыг чүвени кылып билир кылдыр өөредип каары, чижээ, огородка ногааны канчаар тавыры, хөзүңнү болбаазырадыры, ногаа-чимисти ажаап өстүрери, база хоочуннар бажыңының баазыңа мини-ферманы туткаш, аңаа кадет корпусу оолдары барып дузалажыр болза, кайы хире ажыктыг улуг деткимче болуру чугаажок. Бичии оолду чанынга олуртуп алгаш, аңаа эргеледип, чассыдып каарга безин, өскүссүрөп чоруур чаш кижиге дыка улуг деткимче дээрзи кижилер бүрүзүңе билдингир. Ынчангаш мындыг хевирлиг көвүрүгнү тургузуп алыр болзувусса, хоочуннарывыс биле ажы-төлүвүстүң аразында быжыг доң тургустунуп, чоок кижилер апаары чадапчок.

Амгы үеде мындыг дуржулганы делегейде тывалар бир дугаар эгелеп турары чадапчок. Салгалдар аразында дорт харылзааны катап тургузары чугула. Шаанда өскүс ажы-төлдү төрелдер аразында үлежип алгаш, төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп чораан-на болгай. Бо эгелээшкин өг-бүлени бүрүнү-биле кайыын солуп шыдаар, ынчалза-даа, төлзүрөк, иезирек чорукту деткип, «салгалдар көвүрүүн» туда бээр болза, чазыг чок.

Алена ЛАГБЫ белеткээн.

РОССИЯНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БҮДҮҮЗҮНДЕ ТУРАР БИС

“Эрге-чагыргаларның ажил-чорудулгазын чоннуң багай эвес хамаарылгазы – Россия Федерациязының Президентизинге болгаш регионнарның баштыңнарынга бүзүрелиниң херечизи болур” – деп, национал төлөвилелдерге республиканың киржилгезинин баштайгы чылының түңнелдеринин дугайында ТР-ниң Чазаның хуралына сайгарылга үезинде Шолбан Кара-оол чугаалаан. Тываның Баштыңының бо бодалы амгы үеде Россияда кол политиктиг болуушкун – РФ-тиң Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле чорудуп турар ажилга база хамааржыры чугаажок.

оң-биле холбаштыр национал дыл, культура утундурар чадавас деп дүвүрүп турар кижилер база бар. Россияның Конституциязынга өскерилгелерниң политиктиг утка-шынарын бистиң-биле чугаалашкан кижилер шоолуг-ла сонургавааны билдинди.

Бир эвес республикада эрге-чагырга органнарын алыр болза, Президент Владимир Путинниң РФ-тиң Конституциязынга кириер дээн саналдарын деткип турар. Чижээлээрге, Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарның хей-ниити дыңнаашкыннары Тыва Республиканың Хей-ниити палатазынга эрткен. Аңаа республикада аңгы-аңгы организацияларының төлээлери киришкен, санал-оналдарын берген.

Россияның административтиг тургузуун девискээрлер аайы-биле эде кылыр, националдар аайы-биле тургузуларны чок кылырын саналдап турар РЛДП ышкаш политиктиг күштер россияжи ниитилелди черүлдээрлерге чедирип болурун Тываның Адалар чөвүлели хей-ниити организацияның даргазы Хонук-оол Моңгуш кичээндиргеш, Россияга политиктиг турум байдалды хандыраарына Президент Путинниң бодунга артырып алган эрге-хүлээлгелери четкир деп айткан.

ТР-ниң Хей-ниити палатазының кежигүнү Виктор Нагорный Россия Федерациязының Конституциязын кижиге бүзүзүңгө билдингир дылга бижир болза эки деп күзээш, Президентке хамааты “ийи хуусаа улаштыр сонгудуп болур” деп саналдап турары арай тодаргай эвес, бо өскерилгени Конституцияга “ийи хуусаадан хей эвес” деп бижип кириер болза, билдингир болур деп демдеглээн.

ТР-ниң Хей-ниити палатазының кежигүннери болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айткалында Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарын деткээнер.

РФ-тиң Конституциязынга кириер өскерилгелерни бадылаарының хүнү чоокшулаан тудум, чоннуң аңаа сонургалы улгадыр, хамаарылгазы улам шыңгыраары чугаажок. Күрүнеге болур улуг политиктиг болуушкун бүдүүзүндө турар-дыр бис.

“Шын” солунуң ниитилел-политика килдизи.

САЙЫТТАРДАН ЭГЕЛЭЭШ, БИЧИИ СУУРНУҢ БАШТЫҢЧЫЗЫНГА ЧЕДИР АЖЫЛЫН ТӨПТҮҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ДҮҮШТҮРЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

разында бизнестиң бодунуң кириген үлүү 64 хуу четкен. Экономиканың чиг-эт баазазына хамаарышпас адырында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгү көдүрер даалганы 102,4 хуу чедирген. 2019 чылда болбаазырадылга бүдүрүлгези 2 катап, чүк сөөртүлгези – 35,5 хуу, тудуг тудуушкуну – 1,5 катап өскөн.

Бедик бүдүрүкчүлүгү олуттар санын көвүдөдир даалга күүсеттинген – 10 муң ажылчын олут тургузар планы бөгүн 10,3 муң чедирген. Биче болгаш ортумак бизнесте хуу сайгарлыкчылар-биле кады 15 муң хире кижиге аялдап турар.

Өөредилгеге шынарынга, чуртталга байдалын экижиткен өг-бүлелер санынга, чурттаар черниң чедингиринин база хоорайның таарымчалыг хүрээлүлүңгө планныг онаалдар күүсеттинген. Эрткен чылын 7,4 муң өг-бүлениң чуртталга-байдалын экижидер планныг 9,7 муң чедиргенин чижекке ап болур.

Александр Брокерт чедишкиннерни демдегеп тура, статистика көргүзүлгери төнчү саннар эвес, а бүдүрүлгелер, организациялар, бизнес субъектилерден сан-чурагайлар ам-даа кээп турарын тайылбырлаан. Чурум езугаар отчеттуг компания апрель 1-ге чедир уламчылаар. Статистика эргелели медээлерниң долу баазазын чыыптарга, төнчү көргүзүлгелер өскерилер чугаажок. Ынчангаш яамалар, ведомстволар хамааржыры организациялар отчет дужаалдазын дүргедетсин деп чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бирги оралакчызын деткип, 2019 чылда регион удуртукчуларының ажылының шынарынга анализ чүгле политиктиг эвес, а экономиктиг сорулгага херегин демдеглээн. Национал төлөвилелдерни боттандыраарына база тускай сорулгалыг көргүзүлгелерни чедип алырынга регионга кандыг дуза херегин үнелел системазын көрүп кылыр бооп турар. Эки көргүзүлгү регионнар федералдыг бюджеттен немелде акша деткимчезинче кордап болур.

Ынчангаш вице-премьерлер, сайыттардан эгелээш, бичии суурнуң баштыңчызынга чедир, удуртукчу бүрүзү бодунуң ажылын кол 15 көргүзүггө дүүштүр тургузуп алыр ужурлуг деп, республика Баштыңы айткан. «Өске-даа параметрлерден тургустунган ол бүгү одуругланы беш салаанар дег билген турар ужурлуг силер. Чүгле ынчан салдыгнан тактиктиг болгаш стратегтиг сорулгаже чеже материалды, кижиге болгаш саң-хөө курлавырларын хаара тудары билдинер. Ол 15 көргүзүгүнүң бирээзинде-ле бүгү киржикчилерниң ажылын удуртуп төлөвилел офиси херек» – деп, Шолбан Кара-оол национал төлөвилелдерни боттандыраар арга-хевирлерге бодунуң

көрүжүн чугаалаан.

Ылаңгыя, Күш-ажыл яамызының харылап турары яды-түрөңгү чорук-биле демисел, ведомство бүрүзүнүң айттырыныч киирп турар. Херек кырында көөрге, ону колдуунда Экономика яамызы кылып турар боор. Яамы чача ажылчын олуттарны ажыдып, ажил чоктарны ажылга тургузар төлөвилелдерни кылыр ужурлуг. А социал албаннар чурттакчы чоннуң орулгаларына мониторингини чорудуп, херектелдик кижилерге дузаламчы үлээрин чорудуп турар.

Ол ажылдар кезээде-ле чогууру-биле чоруттунмайн турар. Оң чижээнге эрткен чылын көдүргөн яды чоруктуң деңгелиниң айттырылганы хамааржыр. Росстат республиканың чурттакчы чонунуң чартык кезин чединмес бөлүккө кириген. А РЭА-ның Социология институтунда эртемденнерниң шинчилели чединмес чорук 37,6 хуу чедир кызырылганын көргүскөн. Росстаттың ол медээлери бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның отчеттарындан үнгенин албан езузу-биле меддеглээн. Чүге ол сан-чурагайлар дүүшпейн турарын сайгарары – Күш-ажыл яамызының дорт хүлээлгези-дир.

Шолбан Кара-оол социал яамының яды-түрөңгү чоруктуң байдалына анализинде чача чүүлдерни база демдеглээн. Кожууннар аайы-биле ону бир дугаар шинчилээн. Айттырыгны боттут чылдагаанын тодарадып, курлавырларны эде бөлүктээринге ол херек. Анализтен көөрге, эң хей чединмес чоннуң Тере-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Кызыл база Дзун-Хемчик кожуннарга чача арга-хевирлер херек.

Хей талаалыг кужениш-киннер, хей барымдаалар назы-харны узадырынче угланган айттырыгны чедишкинниг шиитпирлээринге идиглиг. Ол көргүзүлгү отчеттаарын быжыглаан, чүгле Кадык камгалал яамызының айттыры эвес-тир. «Ортумак назы-харның көргүзүлгө дорт салдарлыг бичии чаштарның өлүп-хораарының артында чүү барын көрээлинер. Эрткен чылын ол 32 хуу кызырылган. Эки-дир, а араалаашкын чок турган болза, оон-даа эки бооп болур ийик. 21 хензиг чаштарның 17-зи албытыр бастырган. Иези ижип алгаш, удааш, базы алган. Оң-биле канчаар демисежирил? Чүгле эмчилер күжү-биле ол болдунмазы билдингир. Участок бүрүзүңгө тускай сорулгалыг, ону чедип алыр арга-хевирлерни айткан чиге ажил турар ужурлуг» – деп, республика Баштыңы чугаалаан.

Республикада өлүмнерниң эң-не пептерегейи – хан-дамыр эргилдезиниң аарыгларын эмнээринге бедик технологиялыг медицинаны хөгжүдөр херек. Республиканың Кадык камгалал яамызының мурнунга бедик медицина технологиялыг төптү тудар айттырыгы чангыс эвес удаа көдүргенин сагындырып, оода оң төлөвилели безин тургустунмаанын шүгүмчүлээн. Ол идеяны боттандыраар бааза – регионнуң хан-дамыр төвү бар. Филиалдарны хевирлеп, оң угланышкыннарын болгаш тургузуун калбартыр херек.

Хуралда өөредилге деңгелиниң көргүзүлгелер күүселдезин тодаргай сайгарып көргөн.

Өөредилгеде хаара туттунган чурттакчы чоннуң аргаларын, оң шынарын айткан. Республика ол адырда эвээш эвес ажылдарны кылган. Техникумнар база училищелер чача технологтуг дериг-херекселдер-биле чепсегленген 11 мастерскаяны ажиткан. Сургуулдар чүгле мергежилин шингээди эвес, а бодунуң бизнестин ажыдып, ону удуртуп, бухгалтер учедун кылып билер кылдыр өөредир дээш, ол мастерскаялар биче бизнес субъектизи эрге байдалдыг ажилдап турар.

Национал төлөвилелдер-биле ажилдап турда, профессионал өөредилге системазында кошак черлер база илереп келген. 15-19 харлыг аныктарның өөредилгеде хаара туттунганын шинчилеп турда, 9 класс соонда кайнаар-даа өөренип кирип албаан, азы өөредилгезин ара каган уруглар бары билдинген. Бөгүндө ыңдыг 57 кижиге бар. Россияда ортумак билигилг болуру албан болганда, оларны өөредилгеже катап эгидер херек.

Шупту өөредилге эртемнеринге школа, муниципалдыг база регион чадаларлыг мөөрейлер болгаш олимпиадалар санын көвүдөдир. Школачыларның Бүгү-российжи олимпиадаларында республика киржип турар. Дээди өөредилге черлеринче Тываның школа доозукчуларының дужаап

кирип турарының статистиказында ол көстүп турар. Олимпиадаларга киржилге ЕГЭ-ге немей 10 саны бээр.

Республика Баштыңы чурттуң дээди өөредилге черлери биле Тываның училищелери база техникумдары кады ажилдап; үзүктөл чок профессионал өөредилге системазын тургузарын республиканың өөредилге яамызының кичээнгейинче углаан. Колледж сургуулу доозупкаш, ыңдыг угланышкынныг дээди өөредилге чериниң ийиги азы үшкү курузундан өөренип эгелээрин билген турар ужурлуг. Шак ыңдыг бурунгаар көрүш профессионал өзүлдеже хей-аътты, мергежили-биле ажилдай бээринге бүзүрелди бээр. Кижиге ажилдап турган үелеринде эде өөренип, сайзыраар ужурлуг деп, республика Баштыңы чугаалаан.

«Бөгүндө чангыс билиг-мергежилгил болуру эвээш. Хүнден шакче өскерилп турар бедик технологиялар үезинде чурттап турар бис. Ындыг байдалдарда чедимчелиг болур дизе, өскерилгелерге дүүштүр доктаамал өөренип, билиг-мергежилин, арга-дуржулганын кезээде бедидер апаар. Бети дизе, ынаар чүткүүр херек. Президентиниң эгелээни чүгле өөредилгеге хамааржыр эвес, а өске-даа национал төлөвилелдер бистиң мурнувуста ыңдыг чугула сорулгалары салган» – деп, Шолбан Кара-оол сайгарылганың түңнелин үндүргөн.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

«Тыва дыл башкыларының шуулганын»

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫН, ДЫЛЫН ӨӨРЕНИРИ ЧУГУЛА

«Блокадный хлеб», «Добрые сердца Тувы» деп төлөвилелдерниң очулгалары шын эвес, эпчок, дылды үрөп турар. Чүге «Аш хлеб» дээни, «Чүректер канчап эриг, изиг баарлыг аларды?» деп тыва дылче очулгалар талазы-биле шуулганын киржикчилери шүгүмчүлээн. Оон ыңай, теледамчыдылгада медээлерни «орусчуду» дамчыдып турары дээн ышкаш төрөөн дыл дугайында дүвүрөткөн айтырыгларны көдүргөндөр. Маңаа хамаарыштыр «Бижээчи» деп номнуң автору Александр Ондар бодунуң бодалын үлөшкөн:

– Башкы эртемниг эвес-даа болзумза, тыва номнарны бижип турар мен. Январь айда «Тыва» дамчыдылганың корреспондентилери Ленинградтың блокадазының дугайында чугаалап тургаш, «Аш хлеб...» дээрге, бодум безин бүзүрөвейн дыңнап олурдум. Оон харын, каш хонганда, даргалары эдипкени ол ирги бе, «Блокада хлеви» деп шын дамчыттылар. А төрөөн дыл дугайында чугаалажып тургаш, уругларны чоннуң езу-чаңчылдарына өөредир чугула деп бодаар мен. Оолдарга аъттын дериг-херексели – сыдымны, кымчыны багдадып өөредириниң дээн ышкаш...

Аъттын дериг-херекселин оолдарга Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа, Кызыл кожунуң Шамбалыг, Бии-Хемниң Сесерлиг школаларында өөредип турарын демдеглээн. 2018 чылда «Шын» солунга Сесерлиг школазының дугайында «Баг, манчак, сыдым»

деп материал парлаттыганын. Ынчаарга, өске школаларга база оолдарга сыдымны багдадып өөредирин сүмөлөп турары чөптүг-дүр.

Тыва дылдың моон соңгааргы сайзыралы база амгы үеде салым-чолунуң чидиг айтырыглары болгаш ону дарый шиитпирлээриниң дугайында эртемденнер, чогаалчылар, башкылар боттарының үзел-бодалын шуулганга чугаалашканнар. Шынап-ла, төрөөн дилы, чурту дээш тывалар боттары турушпас болза, кым туржурул дээн бодалдар башка кирип келир чорду.

ЮНЕСКО-нуң шинчилээни-биле, тыва дыл – чидип бар чыдар дылдарның аразынче кирип турар, дүвүрөткөн байдалда келгенин илеткелчилер чугаалап турдулар. Сан-чурагайлар-биле алырга, республиканың школаларында 1400 ажыг тыва дыл болгаш чогаал башкылары бар. А 172 школаның 159-да тыва дылды тускай кичээл кылдыр кириген, 13 школада бо дылды өөрөтпейн турар, Каа-Хем, Бии-Хемниң чамдык школаларында, Тожунуң Ырбанда, Кызылда «Аныяк» өөредилге төвү, ТР-ниң Күрүне лицейинде, республиканың лицей-интер-

Январь айда «Тыва» дамчыдылганың корреспондентилери Ленинградтың блокадазының дугайында чугаалап тургаш, «Аш хлеб...» дээрге, бодум безин бүзүрөвейн дыңнап олурдум.

надында. Мынчап баар болза, айтырыг шынап-ла, дүвүрөткөн. Тыва дылды өөредип турар билииниң шынары кудулаанын база башкылар демдеглээн.

Республикада муң ажыг тыва дыл башкыларының хөй кезии дээди болгаш 1-ги категорияның болуп турар. Сан-түндөн көөрге, мындыг эки турда, билиг чүге кудулап турарыл дээн айтырыглар чидиг болгаш ажык болуп арткан. Тыва дылды өөредир методика-дүрүмнерни башкы боду ажылдап кылган бе? Маңаа хамаарыштыр чогаалчы дилээш-киннерни тывар ужурлуг, база күрүнениң тургузуп каан тускай дүрүмнери, негелделерин езу-гаар ажылдап кылыры чугула. Тыва дыл өөредиринге чүгле каш шак бар, ол биске чедишпес-тир

деп чылдагааннарны тургуза бээри база чажыт эвес деп, илеткелчилер чугааладылар.

Оон ыңай, республикада дылдар талазы-биле байдалды болгаш баш бурунгаар углаарының дугайында доктор башкывыс Мира Бавуу-Сюрюн элээн тодазы-биле илеткээн. Москваже чорудуп турар төрөөн дыл дугайында тодаргай эвес сан-түңнер, өөредилге номнарынче кичээлгейни углаарын, тыва дыл кичээлдерин школаларда удуртукчулар арай-ла ийги чергениң кылдыр көрүп турарын болгаш дылды өөредириниң талазы-биле тайылбыры тода-

Санчының чогаалдарда кирген сураглыг кижилерниң дугайында илеткээни өөредилгиг чорду, Михаил Бухтуев Тожуга төрүттүнгөн, тыва оолдар-биле ойнап өскөн, ада-иези алдын уургайына ажылдап чораан дээн ышкаш кичектерни кирип тургаш, өөредирге уруглар дыка сонургаар.

Оон ыңай, тыва дылда радио, телевидение, «Шын» солунуң дугайында санал-оналын, ужур-утказы билдинмес очулгалар дээш, өйүп чоруур бодалдарын эртемденнер, чогаалчылар, журналистер, башкылар чугаалааннар. Бо саналды «Шын» солунуң ажылдакчылары чүлдүгүнүп, төрөөн дыл талазы-биле ажылдарны чорудуп турар.

ШУУЛГАНГА КӨДҮРГӨН ЧИДИГ АЙТЫРЫГЛАР

«Тыва радионуң фондузунда чогаалчыларның, эртемденнерниң, артистерниң үннерин бижидип каан кассеталар шыгжаттынып чыдар. Чижек кылдыр алып болза, Степан Сарыг-оол «Мөңгө назын» деп чогаалын төрөөн дылында бодунуң номчаан үнү безин бар. Тыва дыл кичээлдеринде уругларга өөредир болза, дыка эки деп санаар мен. «Тыва» телевидениениң даргазынга мону сүмөлээримге тоомчага албаан. Оон ыңай, тыва дыл дугайында чугаалажып тургаш, кижиниң ат-сывын шын адаарынче кичээлгейни угландыраы чугула, Көк-оол, Шолбан деп аттарны орусчуду чугаалаарга чараш эвес. Тыважыткан сөстөрни чурумчудары чугула».

Светлана Данзын-оол,
хоочун журналист.

«Тыва дыл шинчилеттинмейн турар дээрге шын эвес-тир. Дыл талазы-биле ажылдарны кожуннарны кезип тургаш чорудуп турар бис. Төрөөн дылга диктаныны чонга чылдың-на бижидип турар, ооң түңнелинден көөрге, номнар, солун-сеткүүл номчувайн турары илдең, угаан-кут деп сөстү угаан-кут кылдыр бижип каар... Илеткелдерде грамматикага хамаарыштыр ажыл чоруттунмайн турар дээн, бо талазы-биле эртем ажылдары шинчилеттинип турар, 30-40 чылдар иштинде бижип кээр белең эвес айтырыг-дыр.

Өг-бүлөзине төрөөн дылынга чугаалажыры күзөңчиг».

Надежда Серээдар,
эртемден.

«Аттар дугайында тайылбырлаар болза, дыл эртемденнери словарьны белеткеп турар, удавас үнүп кээр. Сөөлгү үеде улус уругларының аттарын хүрээ-хиитте ламаларга ададыр апарган, ынчангаш моол, төвүт аттар көвүдээн. А методика талазы-биле ажылдың аскап турары чөптүг айтырыг-дыр, моон дугайында ТКУ-да шиитпирлеп турар бис».

Надежда Сувандии,
эртемден, тыва дыл,

чогаал кафедрасында башкы.

«Дылдың «аарышкылыг» айтырыгларын шиитпирлээри-биле шуулганың эртип турары эки. 1992 чылда Москвага аспирантурага өөренип турумда, Дагестан, Татарстан, Урал, Волга дөвис-кээринде чоннарның дылының чидип турары дүвүрөлдү оттуруп

келген. Ынчан бо байдал биске, биче буурай чонга эки турган. А амгы үеде ол чоннарның чидиг айтырыы Саян дагларын бээр ажып кээр, бисте дамчып келгени бо. Төрөөн дылыны шынап-ла, чидериниң кырында келген. А Саха-Якутияда 1-11 класстарның өөреникчилери якут дылында өөренимшаан, ОГЭ, ЕГЭ-ни эки дужаап турарын директор башкызы чугаалады. Олар якут болгаш орус дылга тергиин чугаалажыр болду. Төрөөн дылы дээш бо чоннар боттары ол хире туруштуг, бистер база туруштуг чорзувусса эки. Амгы үеде «Башкы» сеткүүлүнүң дугайында шиитпирлээри чугула. База «Тыва дыл» капсырылганын чылда үш катап чырыкче үндүрерин сүмөлээр мен...».

Сайлыкмаа Комбу,
эртемден.

Оон ыңай тележурналистерниң тыва дылга чугаа-домаа, «Башкы» сеткүүлүнүң байдалы, уруг-дарыгның төрөөн дылга чугаалап шыдавазының дугайында айтырыглар чиди-биле тургустунуп турган. Шуулганың шиитпиринге «Хүрээлел» деп эртемнерни кирип, төрөөн (тыва) дылынга өөредиринге немелде шакты тускайлаарын, чурттакчы чон аразына дылга хамаарышкан хемчеглерни чорударын чедип алып деп түңнээн. Бир эвес «Тыва сөстү чидирбес деп бодаар болза, чечен чогаалдан туттунар ужурлуг» деп, эртемден Уран Донгактың сөстөрү-биле доозайн.

Шуулганга «Шын» солунуң корреспондентилериниң телефон дамчыштыр дорт харылзаага тырттырып турганын, солунуң социал четкилерде арыннары (VK shyn93), Фейсбуктан (shyntuva) көрүп ап болур.

Ася ТҮЛҮШ.

Бистиң маадырывыстың адын Петр дээр, бо ат «даш», «кадыг-быжыг», «чайгылыш чок», «ынаныштыг» дээн уткаларны илередип турар. Петр Федорович Иванков бо чылдың декабрь 1-де 93 харлаар. Ооң чуртталгазы бодунуң ойнап чорааны хөгжүм херекселинге дөмей. А ол херексел дээрге кылаңайнып турар, өткүт, сагыш-сеткилди илередиптер маадырлыг труба-дыр. 1945 чылда Тиилелгениң хүнүн, Тыва автономнуг областың аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң горн этсир кижизи тургаш, уткуп, Өндүр Улуг Тиилелгени медеглеп эдискен. Ол дээрге эки демдек, чүү-даа аңаа моондак болбас, кажан-даа чүү-даа болурга черле дүжүп бербес тиилекчи дээн кыйгырыгны илереткен.

Петр 12 харлыында Тыва Улусчу революстуг шеригниң аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүзү, дайынчызы апарган. Амгы үеде генерал-майор Петр Федорович Иванков Москва хоорайда чурттап, ажилдап чоруур. Бистиң бо маадырывыс биле Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң таныжылгазы 2015 чылда болган. Бистиң оркестриниң тургузукчузу болгаш дирижеру Тимур Дыртык-оолович Дулуш «Центр Азии» солунга Виктор Норбунуң «Трубацтан генералга чедир» деп материалын номчааш, Москвада Петр Федорович-биле таныжып-билчип алыры-биле чоруткан. Оон эгелээш-ле, Тыва Арат Республиканың аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүзү болгаш Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң аразына найырал доңнаттынган. Бо ийи оркестр ийи аңгы үелерде чурттап турган болгаш чурттап турар-даа болза, бо делегейде бүгү-ле чүве бот-боттарының аразында харылзаалыг дээрзини бадыткалы.

Тыва ревшеригниң дайынчылары болгаш офицерлери хүннүң-не сула шимчээшкinnerни кылып, маңажып, хаактап, селемени билдип алырга азыраага өөренип, аът кырынга хөгжүм херекселинге ойнап, күш-дамыр талазы-биле шыырак белеткели-биле ылгалып турганының дугайында, 15 чыл дургузунда Тываның ревшеригниң аъттыг үрер хөгжүм оркестринге албан эрттирип турган хөгжүмчү Петр Федорович Иванковтуң чугаа-зындан билип алган бис.

Бистиң оркестривис шеригжи эвес-даа бол, ооң үндезилекчилеринден чыдып калбайн чоруур. Хөгжүм херексели-биле аът кырынга олуруп алгаш, конькилиг дош кырынга чуңгулап тургаш, хөгжүмчү диригге күүседип, концерттерни көргүзүп, Тываның Чазааның албан езулуг хемчеглеринге киржип турарлар.

2015 чылда Тимур Дулуш

Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан «Ады чок бедигээшке» («На безымянной высоте») деп ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң концертинче Петр Федоровичини чалаан турган. Шыгырт зал ишти көрүкчүлөр Петр Федорович биле оркестриниң диңмиттиг адыш часкаашкынары-биле уткаан. Тываның күрүне филармониязының бажыны 86 чыл бурунгаар туттунган, ынчан ооң сценазынче П. Иванков ревшеригниң оркестри-биле хөгжүм ойнап үнүп турганын сактып чугаалаан. Ол дээрге төөгүлүг барымдаа болуп кээр.

Т.Д. Дулуш Тыва Арат Республиканың ревшеригниң аъттыг оркестриниң дугайында хөй-ле чүүлдерни дыңнап, номчуп таныжып көргөш, оркестрини катап тургузар бодал-биле кытыгып, ону боттандырып шыдаан. Оркестрини чүгле оркестр дээш эвес, а өгбелеривистиң аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң чаңчылын катап диргизер дээш кылган.

2008 чылдың март айда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун доктаалы эзугаар Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестрин тургускан. Бо чылын бистиң аъттыг үрер хөгжүм оркестри 12 чылдаар. Бо бүгү чылдарның дургузунда аңгы-аңгы чурттарга, хоорайларга концерттерни бараалгадып, хүндүлүг черлерни ээлеп, республикавыстың адын, тыва хөгжүмчү алдаржыдып келген. Эрткен күзүн Кызыл Шөлге «Спаск суургазы» («Спасская башня») деп шеригжи оркестрлер фестивалына Манежеке аъттыг көргүзүгнү кылган. Бистиң оркестривистиң тургузукчузу болгаш дирижеру, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тимур Дулушке (оркестр ооң адын чоргаарал-биле эдилеп чоруур), «Спаск суургазы» бүгү-делегей чергелиг фестивалдың үндезилекчизи, Россияның улустун артизи, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, генерал-майор,

ТЫВА РЕВШЕРИГНИНҢ СӨӨЛГҮ ГЕНЕРАЛЫ

Петр Иванков – Тыва Улусчу-революстуг шеригниң эң аныяк оркестржилериниң бирээзи. Ол 1927 чылдың декабрь 1-де Красноярск крайның Ермаковск районунуң Алды-Усинск (Нижне-Усинск) суурунга төрүттүнгөн. Иванковтарның өг-бүлөзи Тываже көжүп келген, а Петр Тожунуң Тоора-Хем суурнуң эге школа-зынга өөренип кирген турган.

1942 чылдың апрель 1-де 12 харлыг Петр Тываның Ревшеригниң дайынчызы кылдыр ду-жаал эзугаар кирген.

Ооң ачазы Федор Матвеевич бызаңчы кижичораан. Кунгуртугунуң Эми деп черде алдын уургайынга ажилдап чораан. 1942 чылдың февраль айда Кызыл хоорайдан фронтуже чорупкан. Фронтужа чок болган. Ооң ады Мөгөйи даанда Сактыышкын дептеринде кирип бижиттинген.

Авазы Александра Николаевна Тываның билдингир даараныкчызы, бөрт даараар цехтин мастери чораан. Ооң холу-биле даараан кадыг хавактыг бөрттү Тыва Улусчу-революстуг намының Төп комитетиниң чиңгине секретары Салчак Калбак-Херекевич Тока кедип чораан.

Улуг акызы Александр Тываның күрүне театрынга бүдүн Тывада чаңгыс борбак скрипач болуп ажилдап чораан.

Петр Иванков дайын соонда, 1985 чылда генерал-майор эргелиг халажылгаже үнгөш, шериг албан-херээн уламчылаан. Ол чылдарның дургузунда Шериг-үгөр-боожулар командылаар

академияны, Киевтин дээди үгөр-боо-инженер училищезин дооскан. 18 чыл дургузунда Фрунзе аттыг Шериг академиязынга башкылаан. Ооң соонда Ленин аттыг күрүне библиотеказынга, Бүгү-эвилелдин географтыг ниитилелинге, 1989 чылдан тура, «Россияның улусчу эртемнер академиязы» хөй-ниити организациязының президентизи. Шериг эртемнериниң кандидаты, экономика болгаш техника эртемнериниң доктору, профессор Петр Иванков улуг эртем ажил-чорудулгазын кылып чоруур. 40 эртем төлөвилелдерин удуртуп, элээн каш эртем төпттерин тургузарына киришкен, 200 ажыг эртем үндүрүлгелериниң болгаш уран-чечен чогаалдарның автору, Славян дайынчы уран чүүл федерациязының үндезилекчилериниң бирээзи. Кызыл Сылдыс болгаш Ленин орденнери, «Германияны тиилээни дээш» медаль болгаш хөй-хөй шаңналдарның, ол ышкаш даштыкы чурттарның шаңналдарының база эдилекчизи. Петр Иванков төрзүн чурту болу берген Тывадан 1946 чылда-ла чорупкан-даа болза, Тыва дугайында болгаш эш-өөрүнүң дугайында сактыышкыннар ооң сагыш-сеткилинде шыгжаттынып чоруур. Ол амдыгаа дээр тыва дылды сактыр, республика-биле харылзаазын тудуп чоруур.

бистиң оркестриниң болгаш бо чылын 90 харлаан Тыва Арат республиканың аъттыг үрер хөгжүм оркестриниң чоок өңнүү болгаш дагыныкчызы – Валерий Халиловтуң адынга тураскаадып, бодунуң концерттерин бараалгаткан.

«Спаск суургазы» бүгү-делегейниң шериг оркестрлер фестивалына В.М. Халиловтуң кады төрзөннери Тываның үрер хөгжүм оркестриниң концертин Екатерина парыгынга органи-застааннар. Кады төрзөн акы-зы, РФ-тин алдарлыг артизи, доцент, шериг-оркестр албан кафедрасының улуг башкызы болгаш Шериг университеттин (шериги дирижерлар) эртем-шериг секциязының эртем удуртукчузу Александр Михайлович Халилов база ооң оглу Кара-Далай флордунуң штавының оркестриниң шериг дирижеру Михаил бистиң оркестривисти дирижерлап эрттиргеннер. Хөгжүмчүлөр концерт мурнунда бодунуң өңнүү, Тыва Ревшеригниң аъттыг оркестриниң труба ойнакчызы, халажылгада генерал-майор, Улусчу эртемнер академиязының президентизи Петр Иванков база өөнүң ишти, Россияның Улусчу эртемнер академиязының президиумунуң кежигүнү, вице-президентизи, килдис удуртукчузу, «Академиктиг бижимелдер»

журналының редколлегиязының кежигүнү Татьяна Андреевна Теплякова-биле ужурашканнар. Бо уттундурбас ужуражылга бистен эрте чоруй барган Тимур Дулуш болгаш Валерий Халиловтуң ачызында болуп эрткен. Олар бо ужуражылга дугайын планнап, күзеп чорааннар. Сылдыстарның таварышканы ындыг болган чадапчок, оларның күзели боттанып, Россияның чүрзэнге ужуражыр ааскежиги болганывыс таварылга эвес. Уелерниң харылзаазы үзүлбээн. Петр Федоровичиниң йөрээл сөстөрүнө сорук кирип, аъттарлыг Кызыл Шөлге, төөгүлүг Екатерина парыгынга көрүкчүлөрниң мурнунга бедик көдүрлүүшкүн-биле концерт-тивисти бараалгаттывыс. Аңаа ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри Петр Федорович Иванковту 92 харлааны-биле байыр чедирип, кадыкшылды, узун назы назылаарын күзеп, чет-тиргенивисти илередип, аңаа чоргаарланып, оон үлөгер-чижек ап чоруурувусту чугааладывыс. Софья КАРА-ООЛ.

ЭКИ ТУРАЧЫЛАРНЫҢ ДУҢМАЗЫ, ҮДЕКЧИЗИ

Петя Иванков элээди оолак тургаш-ла, ревшеригниң дайынчызы, хөгжүмчүзү апарган. Эки турачылар ынчангы Тыва Арат Республиканың күрүне кызыгаары Шивилиг чоогундан тура, ССРЭ-ниң кызыгаарына чедир дүнеки ылгын марш-биле чедер бергеннер. Орук дургаар ревшеригниң үрер хөгжүмчүлери «Тулчуушкунче», «Дөгээ-Баары» болгаш өске-даа аялгалар, марштарны күүсетпишаан үдзэн.

Ол тыва фронтучуларны кончуг эки билиттаныр, харын-даа оларның эрес-кашпага-йынга адааргаар турган. Шупту турза узун, тутса мөге эрлер шеригжиткен гимнастика, селеме-биле хаак үзе шавары анаа шопулактап чем ижер-биле дөмей, аът кырындан хол боозу, ланчы-биле часпас адар эрестерге чоп адааргавас боор. Бо чурттап келгеш, ол эки турачыларны дүүн чаа чугаалажып турган дег сактыр, аттарын, шолаларын ам-даа

болза, чугаалап бээр. Эрес-дидим, чаныш-сыныш чок дайынчыларны фронтужа баргаш, дайын-биле кээрээр сеткил чок тутчур деп билип турган.

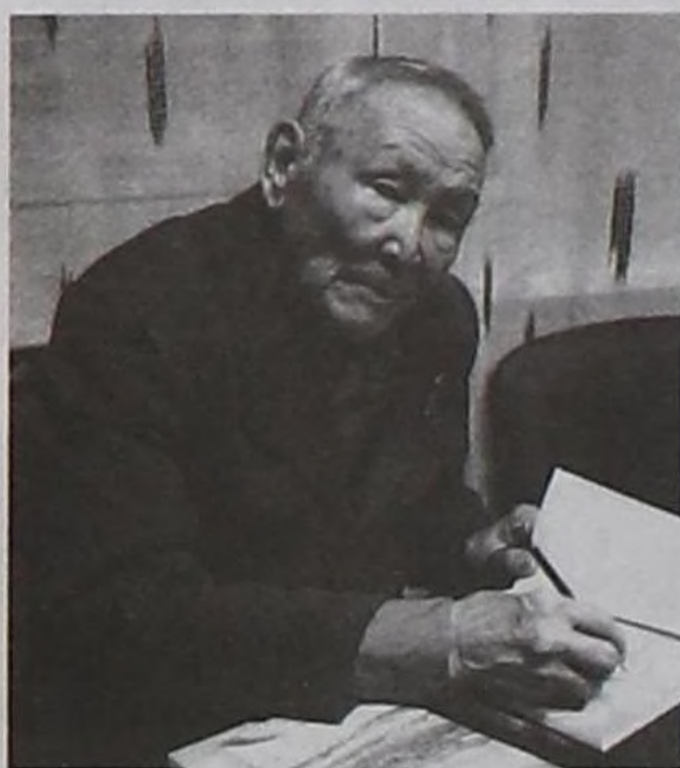
Ревшеригниң анаа дайынчызындан генерал чедир шериг албанының ажыг деринден чанчын кижиңиң улуг сылдыстарына чедир бараан болган. Петр Иванков бо хүннерде Москва хоорайда чурттап, эртем ажылы кылып чоруур. Төөгүвүстүң эң солун, эң маадырлыг үелерин кончуг эки билит үеживистен карак салбайн, сөс бүрүзүн бижип алып аргавыс амдыызында бар турда, хемчег албас болзувусса, талаар. Ооң чурттап орап бажыны коммуналкада бир өрзэл (ийе, коммуналкалар ам-даа бар). Тыва хөгжүмчү оолдарны көрүп кааш, дораан-на эки турачыларның окур-хевирин көрүп каан дег өөрзэн. Оларны үр салбайн, чугаалажыксаан.

Ред.

Чаа номнун таныштырылгасы

«ОЛ ААРЫШКЫ ЧЕРЛЕ
НАМДАВАС-ТЫР»

Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергигини Ким-оол Сарыг-Донгак февраль 14-те «Шын» солунга чаа үнген номунун таныштырылгасын (презентация) эрттирген.

чогуум кымыл?

— Саая Даваалаң Ойрот-Турага өөренип алган, көдээ ажил-агый талазы-биле баштайгы тускай эртемниглерниң бирээзи-дир. Ол кижилер Ооржак дугайында демдегелдер кылып чораан кыдыраажын меңээ көргүскен. Ол демдегелдерден болгаш өске-даа улгады берген кижилерниң сактышкыннарынга үндезилеп, Шагдыр Куулар, Алексей Дүгержаа, Артем Борбак-оол, Монгуш Достак-оол, Михаил Шур-оол, Лама Ооржак, Николай Күнчүн, Самбуу Куулар оларның республика солуннарына бижээн чүүлдеринге даянып, чыгынып чордум.

— Чоок кижилеринер силерге чүнү-даа чугаалавайн чорааны ол бе, Ким Көк-оолович?

— Мени азырааш, огул кылдыр өстүрген улуг угбам Мундушкай меңээ шоолуг чүве чугаалавас чораанын билгеш, сөөлүндө мындыг айтырыг салдым: «Меңээ чүге Самбуу Ооржак дээрге сээң ачаң-дыр деп чугаалавайн чораан силер?». Ооң меңээ харыызы бо: «Сен эмин эртир изиг, дүрген чаңныг сен. Хенертен ону дыңнапкаш, изигленип, чүнү-даа үүлгедип болуруңу бистер сүмөлешкеш, мынчага чажырып чораанывыс ол-дур ийин».

Ам бодап чоруурумга, азыраан авам «репрессия» деп сөстөн хөлчок коргар чораан. Мен чугаа үндүрүп алыр дээш, репрессия деп сөстү адаптар-ла болзумза, авам дораан сымыранып, мынча дээр чораан: «Ындыг сөс чугаалава, 58-тей бээр сен, хоржок».

— Эртемден ачаңның дугайында парлалга бир дугаарында чүү үнген ирги?

— 1989 чылда, чайын, «Шын» солунунң бирги арнынга «Баштайгы тыва эртемденниң салымы» деп материал Ооржак Самбуунуң чуруу-биле кады парлаттырган.

АВЫРАЛДЫГ АЧАМ

Ындыг кончуг эрте бурун шагда-даа эвес, Ырак чыдар далай ынды чуртка-даа эвес, Хүндүлээчел, эвээш чоннуг тыва черге Хүнчө чүткээш часкы чечек ышкаш, Чалыы, хып дээн аныяк оол хосталга дээш, Чаныш чокка демисешкеш бастырганын Тоожуп ор мен, номчуп көрүңер, төрөл чонум! Бойдус чечээ—тыва черниң булуң бүрү Болганчок-ла таваржы бээр бөдүүн аттар — Ак-Хем, Алаак, Талдыг-Адыр бо-ла мынчаар Амыр-тайбың, бора бүдүн бүле тудуп, Ажы төрүп, амыдырап-чурттап чораан Арат малчын Буян биле Тастың өөңгө, Бир-ле хүндүс, бурган өршээп, дун төлү Бичии кижилер чырык черге бодарап-тыр. Алызындан найыралдыг, топтук, чончу Аныяктар Буян, Тас оолун дойлап, Аралашкан кожоларын, өөрүн чыггаш, Аажок хөглөп, найыр-дойну эрттиргеннер. Анзат кешпи Самбуу деп атты оолга берген. Дунда божаан баштайгы огул чажындан-на, Турза сынныг, тутса күштүг, омак чаңныг, Тура-соруу, кадыг-быжыг, сеткили уян, Авазының, ачазының чоргааралы — Азыражыр, дузалажыр төлү болган. «Шаг шаа-биле турбас» дийип сөглээри, Шала дошкун үелер-даа туруп кээрге, Адашкылар туруштук бооп, четтинчипкеш, Тараа тарып, малын малдап, аңнап, дийчеп, Тайгазынга тодуг-догаа чурттап чораан...

Ону ынчан репрессияга таварышкан кижилерниң адын агартыр комиссияның кежигүнү, прокурор Куулар Шагдыр парлап үндүрген. «Кижиниң чаңгыс огул мен» деп Самбуу Ооржактың өчүүнүң дугайында чүлдү номчааш, сагыш-сеткилим канчаар-даа аажок дойлуң үнген, ол хевээр «Самбуу херээ» дээш, бо хүннерге чедир болур-чогуур чүлдү кылып, ажилдап чор мен.

— Оон аңгыда, кандыг-бир барымдаалыг документ деп чүве көөр аргалыг болдуңар бе, башкы?

— 1990 чылдарның ортаа үезинде юстиция министри (долу адын сагынмайн-дыр мен) Чаңмыровичиниң хүлээп алышынынга 2-3 катап барып тургаш, кирген мен. Оон чөпшээрел алгаш, Ооржак Самбуунуң херээниң протоколдарын көөр аргалыг болдум. Херекти «национализм» хевирлиг болдурар дээш, Тока кызыдып турган хире. Ону тудуп хоругдаарын безин прокуратура эвес, КГБ-ниң ТАО эргелели, ооң удуртукчузу Петров болгаш орус шагдаалар, байысаакчылар Васильев, Волков, Меерович олар чорудуп турганы каразынчыг болду. Ол херек дугайында шупту он ажыг чүлдү кылып бижээн мен. Репрессияга таваржып, шийиттирип чораан Ооржак Шожут-оол, Лама алышкылар эри-шаажы дугайында хөйну чугаалап бергенер. Кээргел, хомудал мээң херек-чүрээмни ам-даа өйүп чоруур. Ону кажан-даа утпас мен.

— Ким Көк-оолович, ачаңарга мөңгө балалбас тураскаал — шүлүглелди бижип кааныңар кайгамчык улуг ажыл-дыр. Чаа ном номчукчуга дүрген чедер болзун, оларның санал-оналы көстүп-ле кээр боор.

Светлана БАЛЧЫР интервьюну алган.

ООРЖАК БУЯН-ООЛ ОГЛУ
САМБУУ — БИР ДУГААР
ТЫВА ЭРТЕМДЕН

«Буржуаз-националист», «чоннун дайзыны» деп нүгүлдөткөш, 25 чылга хоругдаткаш, Казахстанның Ческаскан (Джезказган) уургайынга 33 харлыында мөчээң, баштайгы тыва төөгү эртемнериниң кандидаты, Ооржак Буян-оол оглу Самбуунуң салым-хуузу чүглө 1989 чылда билдинген. Ооң диссертациязы читкен.

2005 чылдың октябрь 10-да Тыва Республиканың прокуратуразының № 13/49-88 дугаарлыг харыы бижи: «ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук

Байрол үш ай иштинде мени хилинчектевишаан, чугаалаваан, кылбаан чүлдүрм адаанга шын деп албадал-биле адым салдырып турдулар»... «Судка Борбак-оол, Түгөр, Вилижанин мээң дүжүмге-даа чорбаан чүлдүрм хөөдүп, мегелеп, немеп өчээни нүгүл-дүр»...

РСФСР-ниң Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле коллегиязы Тываның область судунуң шийткелин 1948 чылдың май 11-де доктаалы-биле хевээр арттырып, Самбууну кажан-даа ээп келбес кылдыр кадыг-берге лагерлерге шөлүп чороткан.

Оон хары чаа-ла 33 турган...

Эртемденниң огул төрөлдериң аразыңа өске ат эдилеп өзүп келгеш: «Самбууну Тока чипкен» деп сөстөрнү бичиим-де дорт хүлээп ап, «магачын-

ямызының (МГБ) Тыва автономнуг область эргелелинң складынга кадагалаары-биле 1948 чылда дужааттыңан бижимелдер (диссертация) болгаш өске-даа документилер, шыгжап кадагалаар хуусаазы эрткенин барымдаалап, узуткаттыңан ужун, ук бижимелдерниң салым-хуузу моон ыңай тодараттынмас болуп тур». «Ооң диссертация ажилдарын болгаш документи-лерин истеп, бүгү-ле инстанцияларны кезип кааппан бис. Тыва кижиниң холу-биле бижээн бир дугаар эртем ажылын Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң офицерлериниң ора тырткаш, октаппан арыннарын оода чаңгыс-даа тыва кижилер чыып, шыгжап албааны хомуданчыг» — деп, төрөлдери хараадаар.

Ооржак Самбуу суд соон-да, 1947 чылдың март 10-да, РСФСР-ниң Дээди судунга каскациялыг билдирешкин (6 ама саазыңа) бижээн. Ында мындыг одуруглар бар: «Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң ажилдакчылары Петров, Кривошеев, прокурорнун дузалакчызы

«Оон ыштыккаш, 1941-1943 чылдарында «Буржуаз-националист» деп мөчээң, 25 чылга хоругдаткаш, Казахстанның Ческаскан (Джезказган) уургайынга 33 харлыында мөчээң, баштайгы тыва төөгү эртемнериниң кандидаты, Ооржак Буян-оол оглу Самбуунуң салым-хуузу чүглө 1989 чылда билдинген. Ооң диссертациязы читкен.

нар» дугайында тоолдарда ыш-каш, шынап-ла өлүргөш, эдип чипкен-дир деп бодаар чораан мен. Даайым Манчыңны көргөш, кончуг-ла кээргээр чордум.

САЯНА МОНГУШ.
(Уланчылыг).

Февраль 16-ның хүнүндө Херел спорт залына хоочун мөге, хөөмейжи, журналист, улуг хам Лазо Довуевич Монгуш, ажы-төлү, төрөлдери-биле 45-55; 56-65; 65 хардан өрү хоочун 28 мөгениң аразына 70 харлап турар байыр-доюнга уткуштур улуг шаңналдыг хүреш маргылдаазын эрттирген.

Маргылдааны ажыдары-биле кол чарлакчы, тайылбырлакчы, Улустун хөөмейжизи Валерий Монгуш сөстү республиканың Адалар эвилелиниң удуртукчузу Хонук-оол Монгушка бээр, 70 харлап турар Тываның алдарлыг, ховар оолдарының бирээзи Лазо Монгушка, адалар мурнундан улуг байырны, узун назынны, кадыкшылды күзүш, бо эрттирип турар чараш, ханы уткалыг, аныяк-өскөннерге үлегерлиг, хоочуннар аразына хүреш маргылдаазын деткээн. База Лазо Монгуштун чаңгыс чер-чурттуглары Бии-Хемниң Адалар эвилелиниң даргазы Василий Маады биле культура ажылдакчызы Ольга Байкара Лазо Монгуштун Херел залының ханазында аскан шаңнал-макталдарын база допчу-намдарын, "Кызыл тараачын" колхозка трактористеп, мурнакчы комбайнер чораанын, улаштыр "Шын" солунга чурук тыттырып, журналистеп, төрүмелинден хөгжүмгө салым-чаянныг болгаш, тыва хөгжүм херекселдери игил, бызаанчы, дошпулуур тутканда, хөөмейлээр, сыгыртыр, спорт талазына дески болгаш, хүрешке шыдыраага улуг чедиишкиннерлиг. Бойдустан чаянныг болгаш кижилерге дуза чедирер талалары дүңгүр туткаш, хамнаар, хуваанак салыр, тыва чаңчылдар эрттирер

база оон-даа өске ажылдарны кылыр. Олар Бии-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралының хүндүлүг бижин тывысканнар. Арзылаң мөге Маадыр Монгуш алдын медальды, ручканы белек кылдыр берген.

Хоочун подполковник, хүрештиң мөгейкизи акызынага тураскаадып, "Ээрбек" деп шүлүктү номчааш, байыр чедирген. Культура яамызының база тыва чаңчылдар төвүндө Улустун хөөмейжизи Андрей Монгуш август айда делегей чергелиг хөөмей-сыгыт талазы-биле Лазо Монгуштун 70 харлаанына уткуштур фестивальды эрттирерин дыңнаткаш, хөөмей-сыгытты эштери-биле байыр чедирип күүсеткеннер.

Маргылдааның түннелинде, 45 хардан 55 харга чедир мөгелер аразына Чөөн-Хемчиктин мөгези Орлан Монгуш шүгүлүп үнгөн. Өвүрдөн Начын мөге Алик Комбуй-оол үжүрлөшкөн. Үшкү черлерни Арзылаң мөге Маадыр Монгуш база Начын мөге Начын Кунгаа үлөшкөннер. 5-ки, 8-ки черлерге дараазында мөгелер киргеннер. Барыын-Хемчиктен Алексей Соян, Улуг-Хемден Саңгак-оол Ооржак, Сүт-Хөлдөн Геннадий Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Дүгер Дуюнгар.

Дараазында 56 хардан 65 харга чедир — Кызыл кожуундан

ЛАЗО МОНГУШ 70 ХАРЛААН ОЮНДА ХҮРЕШ ЭРТТИРГЕН

А.Хомушкунун тырттырган чуруу.

Арзылаң мөге Владимир Монгуш тиилекчи болган. Кызылдан Алексей Салчак үжүрлөшкөн. Үшкү черлерни Тес-Хемден Арзылаң мөге Сүктер Шимет база Улуг-Хемден Андрей Биче-оол үлөшкөннер. 5-ки, 8-ки черлерге кирген мөгелер: Өвүрдөн Шолбан Донгак, Бии-Хемден Вадим Калзан, Чөөн-Хемчиктен Владимир Ооржак, Кызыл кожуундан Николай Дьяков.

Эң улуг 65 хардан өрү назылыг мөгелер аразына Каа-Хемниң төлээзи Валерий Шаарай шүлүгөн. Чөөн-Хемчиктен Александр Чолдак үжүрлөшкөн. Үшкү черни эң улуг 75 харлыг мөге Михаил Монгуш биле Чөөн-Хемчиктен Василий Ондар үлөшкөннер. 5-ки, 8-ки черлерге дараазында мөгелер кирген: Кызылдан Маадыр Биче-оол, Борис Донгак, Бии-Хемден Сергей Балзан, Каа-Хемден

Владимир Кенден. 3 бөлүккө чер алган мөгелерни 450 евродан 20, 10, 5 муң рубльге чедир шаңнаан. Хүреш соонда 70 харлаан мөге, хөөмейжи, улуг хам акывыс Лазо Довуевич Монгуш аалчыларын тыва чаңчыл езугаар быжырган далган, боорзак, дүлген сарлык эди база мүн-биле хүндүлөп, солун чугаалажып, чагыг-сүмелерни берген.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Хөөмейжиниң 60 харына

АЧАМНЫ САКТЫП ЧОР МЕН...

Мээң ачамны Геннадий Тулушович Чаш дээр. Ол 1960 чылдың февраль 23-те Өвүр кожуунун Торгалыгга төрүттүнгөш, аңаа-ла школаны дооскан. Ачам бистиң аравыска чораан болза, бо хүннерде 60 харлаар турган.

Мен шору өзүп келген турумда, Шагаан-Арыг хоорайга чурттап чораан бис. Авам, ачамның дун оглу мен, менден биче ийи оол дунмаларым бар. Бистиң ачавыс уран-талантылыг киж, хөөмейлээр, сыгыртыр, үргүлчү-ле концерттерге киржир турган. Ачамның аайы-биле бажыңывыска даштыкы чурттардан келген аалчылар бола чедип кээрлер.

Бистиң ачавыс тывалардан Америкага бир-ле дугаар четкеш, ол чонга сыгыт-хөөмейни бараалгаткан кижилерниң бирээзи болуп турар. «Тываның Улустун хөөмейжизи», «Делегейниң виртуоз хомусчузу» деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи. Кезээде омак-хөглүг, хөй эш-өөрлүг эргим ачавысты сактып, чоктап чоруур бис. Чоок киживиске дараазында одуруглар чайгаар-ла бижиттине бээр-дир:

Хайралдыг Тыва черниң кавайына

Хамык бойдус херлип-көстүп оттуп турда,

Аныяк, чаш назынында аалың каггаш,

Өлүг бойдус ыржымынче кире бердиң, хомуданчыын...

Ам бо хүнде бисти, үш оолду, ававыс Нина Донгаковна өскүсүрөтпейн, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап турар. Ачавыстың дугайында дыка хөй сактышкыннарны биске чугаалап берип чоруур ававыска мөгейип, өөрүп турар бис.

Уран-Мерген ЧАШ.
Кызыл хоорай.

Ыраккы Тожуда

Бодунун изиг күзели, ада сеткили-биле уругларга билин, сагыш-човаашкынын берип чоруур тренер Сергей Оюн Тоора-Хем спорт школазында ушу-санындан 2003 чылдан бээр удуртуп келген.

Ушу-санда — чаңчылчаан кыдат дайынчы уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевирлерин кирип алган «хостуг демисел» (хүреш, бокс, сумо, кик-бокс) ында кирип турар.

Сергей Михайлович 1987 чылдан тура, Кунгуртук, Мөңгүн-Тайга кожууннарның спорт школаларына уругларны ушуга, бокска өөредип эгелзэн. Амгы үеде Тоора-Хемниң спорт школазында 40 ажыг оолдар, кыстар (6 хардан 18 харга чедир) ушу-санда спортунга өөренип турар. Оларның аразында өскүс болгаш социал байдалы берге өг-бүлелерден уруглар база бар. Оларга башкызы улуг кичээнгейни салып, деткиччилерни тып тургаш, маргылдааларже эдертип, албан кириштирип турар. Үш класстан эгелеп өөрөткөн бир уруу, школазын дооскаш, Красноярскиде шеригжиткен дээди өөредилге черинде өөренип турар, ол ам 3-кү курста. Социал байдалы берге өг-бүледен Настя Ремнева Иркутск хоорайга болган Сибирь федералдыг округтун маргылдаазына чемпионнаан. Уругларның маргылдаалар оруун колдуунда адаиелерниң күжү-биле, ийи-чаңгыс кожуун чагырга чери, өөредилге эргелели деткип турар дээрзин тренер чугаалады.

Өөреникчилериниң аразында шыырак спортчулар бар: Россия чергелиг маргылдааларга Бүрнэ Оюн, Сырга Хандымаа, Вилонна Оюн чемпионнаан, Мөңгө-Байыр

УШУ БАШКЫЗЫН ДЕТКИИЛИЦЕР

Кемерово хоорайга тиилелгези.

Дамбы СФО-га алдын медальга, Ангелина Биченей), Лана Серин, Кристиан Комбу, Кудерек Билижик 2-3-кү черлерге төлөптүг болганнар. Республика маргылдааларына Настя Зиновьева, Варя Константинова, Ника Монокова, Юлдус Ондар, Алина Тартабаева тиилекчилер болган. Бүрнэ Оюн Сибирге 6 катап, Тывага 7-8 катап чемпионнаан.

Бо уругларның хөй кезиниң школада өөредилгези эки. Олар чүгле ушу-санда эвес, ча спортунга база хандыкшылдыг. Эрткен чылын тожуларның Иви байырлалына эр улус аразына ча аткаш, башкызы Сергей Оюн 3-кү черни, уруглар аразына өөреникчизи Бүрнэ Оюн бирги черни алгаш, бензопила база 3 муң рубль-биле шаңнатканнар.

Бо чылдың январь айда Кемеровоже башкызы-биле каттай 6 киж чораан. СФО-нун маргылдаазына шупту шаңналдыг черлер алгаш,

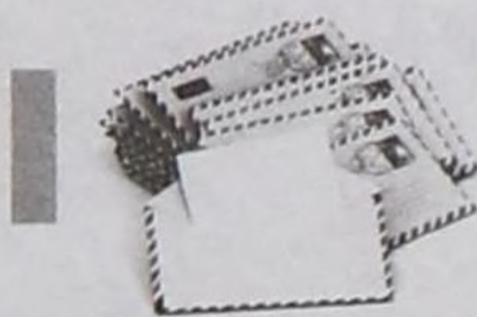
Сырга Хандымаа, Бүрнэ Оюн, Диана Кол, Юлдус Ондар алдын медальдарлыг, Милена Ооржак хүлер медальдыг чанып келгеннер.

Сергей Михайлович бистиң редакцияга келгеш, өөреникчилериниң чедиишкиннерин улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле дыңнатты. Өске-даа өөреникчилери киржип болур турган, чүгле акша айтыры берге болганы-биле чорбаан дээрзин хомудуп чугаалады. Олар ам удавас март 20-де Москва хоорайга болур Россия чергелиг маргылдаага белеткенип эгелзэн.

Тывазының, кожуунунун адын төлөптүг тудуп чоруур спортчулары-выска чедиишкиннерни күзөвишаан, маргылдаалар акша-төгөрик айтырыын шийтпирлежип бээрин тус чер чагыргазындан, буянныг деткиччилерден дилээр-дир бис. Деткир күзелдиг кижилер редакция-биле харылзажып болур

Алдынай АРАКЧАА.

Чуруктарны хууда архивтен алган.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Культура болгаш уран чүүл

АЛДАРЛЫГ АРТИСТЕРНИҢ БАШКЫЗЫ

Күзүн Тээлиге «Чечек» ансамбли концерттиг келген. Көжеге ажыттынза-ла, Арина угбам чарлакчылап үнүп келди. Хөйүнүң ыры ырлап турда, сактырымга, киискип, ужуп турган ышкыш апаар болдум. Ол каш хонукта кудумчуга кады ойнаар эштерим аразында мен дег хүндүткелдиг кижиде-даа чок, байгы чугаавыс мээң артист угбам дугайында.

Ирина Александровна Аранчалдың төрөлдер аразында адын Арина дээр болбас ийикпе. Ол ам-даа «Чечек-Саянның» хоочуннары – эштери-биле ырлашышаан хевээр.

И.А. Аранчал «Чечек», «Саян», «Аян» ансамбльдеринге хөй чылдарда ажилдааш, башкы ажылынче шилчээн. Профэвилелдерниң «Радость» уруглар ансамблинге хөй чылда ажилдап тургаш, өөреникчилери-биле «Артек», «Океан» лагерлеринче дыштанып чоруптар турду. Ооң кадында гастрольдап база чоруп каарлар. Ынчангы

өөреникчилериниң аразында кымнарны чок дээр: Тываның Улустуң хөөмейжилери Игорь Көшкендей, Андрей Монгуш, Евгений Сарыглар, Тываның болгаш Саха-Якутияның алдарлыг артизи Эдуард Ондар, хөгжүм башкызы Белек-кыс Паву, чоннуң ынак ыраажызы Солун-оол Монгуш. Уруглары Анжелика Монгуш (Бай-Тайганың алдарлыг артизи), Долаана Монгуш чоннуң ынак ыраажылары апарган.

Ыраажы угбавыстың хөрзэн хөй медальдары каастап чоруур. Эрткен чылын Ирина Александровнага «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» бедик атты тывысканы ооң дөргүл-төрөлдөргө болгаш хөй санныг өөреникчилеринге улуг өөрүшкү болган.

И.А. Аранчал — аас-кежиктиг кырган-ава. Оглуңуң болгаш үш кызының ажы-төлүн өстүржүп чоруур. Бажы бедик Бай-Тайгадан эгелээш, Эркин, Тесте дөргүл-төрөлдөргө ооң эжи кезээде ажык. Кезээде аш-чемниг, чугаа-сооттуг, чагыг сөзүн берип олурар. Биче сеткилдиг, буянның угбавыска кадыкшылды, хөй-хөй өөрүшкүнү күзээр-дир бис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чадаананың ши театры "Улусчу чогаадылганың алдарлыг коллективи"

РФ-тиң культура сайыды Ольга Любимова февраль 12-де 191 дугаарлыг дужаалга атты салган.

Чадаананың ши театрын 1961 чылда Иван Далаевич Комбу эгезин салып, организастан. Ол 1943 чылда Тывага бир дугаар тургустунган театр курузунуң бирги доозукчуларының бирээзи. 50 чылдарда Иван Далаевич культура килдизин эргелекчилеп тура, ши бөлгүмүндөн Улусчу театры тургускан.

Клара Сагды, Зинаида Донгак, Зинаида Ондар, Анатолий Балчы-ырак, Зоя Монгуш, Раиса Арап-чор, Майдыр Дас, Эрес Ондар дээн ышкыш, республиканың билдингир культура ажилдакчылары театрың режиссёрлары бооп, аңгы-аңгы чылдарда ажилдаан. Бөгүн театрың режиссёр Марианна Кара-Сал удуртуп турар.

2019 чылда "Биче хоорайлар театры" төлевилелдин

боттанышкыны-биле материал-техниктиг баазаны экижидип, чаа костюмнарны даарадып, театрың удуртукчузунга өрзүлдү тускайлаан. "Төрзөн чериниң культуразы" төлевилел-биле театр "Газель" "NEXT" автомашинаны алган.

Тайылбыр

Улусчу уран чүүл чогаадылганы-биле классиктиг болгаш бал танцда, цирк уран чүүлүндө, үрер болгаш эстрада хөгжүмүндө, театр, ниити ыры болгаш чаңгыстың (академиктиг, улустуң, эстрада) ыры хевиринде ажилдап чоруур бедик чедиишчинерлиг бот-тывынгыр коллективтерге күрүнөдөн үнелеп бээр чаңгыс арга-хевир — "Улусчу чогаадылганың алдарлыг коллективи" атты тыпсыры болур. Бо атты 5 чылда чаңгыс катап, Россия Федерациязының субъектизинден сүмелеп кириген чүгле чаңгыс коллективке тыпсыр.

gov.tuva.ru

«Шынның» 95 чылынга

СОЛУНЧУЛАР АРБЫН-НА БИС

"Шын" солунуң 60 харлаанында коллектив "Азия төвү" тураскаалдың чанында. Редактор В.С. Шаравии. 1985 чыл.

СОЛУНУН ДЕРГИЛЕПКЕШ, ААЛДАРЖЕ АЪТТАНЫПТАР...

«Шын» солунуң 95 чылының бүдүүзүндө, солунну дергилеп алган Бай-Тайганың Кара-Хөл девискээриниң аалдарына чедирип, ону суртаалдап чоруп турган кижидугайында бижири бодап алдым. Ол мээң ачам-дыр, ону Салчак Дүпчаа Сотпаевич дээр. Ук-дөзүн сураар болза, ооң төрзөн чурту Кызыл-Дагның Көп-Сөөк. Кончуг аныяк үезинде Даспының кончуг кожайы Иргит Намчылдың улуг уруу Өлчейни арт-сын ажыр ойтулааштап халдып тургаш, «шалбалап» алган кижидугайынаан. Ынчаар-ла өгленгеш, оортан чортпаан, бүгү назынында аңаа чурттап артып калган.

Кара-Хөлдүң Даспы-Аксы суурнуң почта салбырының ырак аалдарга почта чедирер ажылчыны болуп ол ажилдап чораан. Солунуң дараазында үндүрүлгелери келирге-ле, ону ийи барбаларына сукулап алгаш, аъттангаш, аалдарга чедирер дээш чоруптар. Чедер аалдары чаңгыс черде эвес, аал бүрүзү аңгы, ырак-ырак турар болгай. Солун чедиреп чорткаш, беш-алды-даа хонгаш чанып кээр, ооң ол ажылы амыр эвес, берге. Шүшпөң, багай кижиде болза, ынчаар хонаттап чорааш, дораан чудаи бээр ыйнаан. Чайын аалдар тайгалар баштарыңче ырадыр көжүп үнгүлөй бээр, оларга чедери, солуннарын апарып, хүлээди бээр албан болгай. Дергилеп алган солуннарын чаыска өттүрбес, эки шып алыр.

Аалывыс Бел-Орук аскыңа турда, «Шын» солунуң корреспондентизи Ким-оол Хертек аалывыска албан-биле келгеш, ачамдан интервью-даа ап, ооң каргыраалаарың-даа бижидип алган чүве ийин. Ажилдап чораан үезинде чаңгыс-даа катап чеме-хала дыңнаваан. Солуннарны аалдарга чедиреп берипкеш келгеш, аалга үр олурбас, каш хонгаш база катап-ла мунуп турар ийиги аъдын солуй хөлгеленгеш чоруптар. Баштайгы үезинде аңаа чаңгыс аът берип каан турган, оозун эмин эрттир аргызы мунуп кааптар эвес, бир чоруурда бодунуң хуузунда аъдын мунуп

алыр чүве. Сөөлүндө ону өөренип көргөш, аңаа ийиги аътты немей берип каан. Ол берген аъды муңгаранчыг бедик кула аът чүве. Оозунуң кырынче та канчап үнүп олуруп ап чораан чүве, ындыг чолдак кижиде аан.

Ынчан Кара-Хөл девискээринге Алашты кежир чаңгыс-даа көвүрүг чок, суг-биле кежер турган. Даштыг-Хөл, Кара-Хөл баштарыңа чедерде Алашты каш-даа катап кежер-ле болгай. Ортун оглунга бо-ла дузалажы бээр кижиде мен. Ачам биле ачамның ажы-төлү 9 кижиде бис. Ачамның улуг оглу Салчак Санчы Кара-Хөлдүң баштайгы киномеханиги. Киноларны ийилеп аътка артып алгаш, Тээлиден эккеп, чонга көргүзүп эгелзэн кижиде. Эң баштай ону школага көргүзүп турган. Ачамның чүве сактып алырының экизин магадаар кижиде мен. Бежен, алдан чагыкчыларның аттарын, даңзын көрбейн, адап бээрге, мен алыкчыларының аттарын солунуң даштыңа бижири бээр мен. Ынчаар кылгаш, ылап шын бе дээш, даңзыны көөрүвүске, шупту шын болур, ону мен магадаар кижиде мен.

Даспы-Аксынга дуңмазы Сат Сесең, күдээзи Сат Тыык садыг-жылап ажилдап турда, садыгдан малчыннар эргежок чугула ачам барааннарны немей дергилеп алгаш, ону садып чоруп турган. Ооң ол ажылын малчыннар ажыглап өөрени берген.

Бистиң ачавыс кончуг экиир-

гек, биче сеткилдиг кижиде чүве. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтка кижиде бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү шыдаар шаа-биле дузаны кадып, белек чыып турар үеде ачам беш эң эки аъттарын четкеш, оларын дузаламчы кылдыр дужаар дээш, чеде бергеш, ында чоннуң көдүрлүүшкүнүң хөй-аът киргеш, бодунуң мунуп келген аъдын база дужаап-каш, аалга эзерин, чулар-чүгенин чүктеп алган чадаг чанып келгенин, авам чугаалап олурар чүве ийин. Ооң каргыраалаары шыраак-ла болганы ол боор, 1963 чылдың чайынында Чадаанага эрткен кожуннар аразының уран чүүл көрүлдөзүңгө киришкеш, шаңналдыг чанып келген чүве ийин.

Бо чылын ачамның төрүт-түнгенинден бээр 110 чыл болур. Харалаан, эки кижилер эрте-ле өске оранче чоруптар дижири ышкыш, ачам эрте-ле, 56 харлап чорааш, өске оранче чорупкан. Ачамның хүрең аскыры биле бедик хоор адын, солуннар сугар барбаларын — база-ла Даспы чурттуг Күжүгет Дамбий-оолга хүлээди берген бис. Ачамның ажылын ол акый уламчылаан.

Ачамның номчуп, ону хума-галап, аалдарга чедиргеш, суртаалдап чораан солунун 1972 чылдан бээр чагыдып ап, номчуп чор мен. Чаа солун келирге-ле, ону иштей тудуп, аайлап ап олургаш, ачам-биле солуннарны эмгелеп, чагыдыкчыларның аттарын бижири олурганывысты бо-ла сактып келир мен. Тожуда чурттап чоруур болгаш, чамдыкта аңап, балыктап чорааш, одага эш-өөрүмге солунда бижзэн чүүлдер дугайын чугаалап берип, ону сайгарып-даа олургулаар бис. «Шын» солун мөңгө чурттаар-ла болзунам.

Демир-оол САЛЧАК.

Тожу кожун.

ХАМААТЫЛАРГА ЭЛЕКТРОННУГ КҮШ-АЖЫЛ ДЕПТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

2020 чылда электроннуг күш-ажыл дептеринче шилчилге эгелээр. Күш-ажыл дептерин электроннуг хевирге азы саазын хевиринге чорударын хамааты боду шилип алыр. Чогуур билдиришкинни амгы үеде ажилдап турар азы сөөлгү ажилдап турган ажил берикчизинге 2020 чылдың декабрь 31-ге чедир кирир.

Электроннуг күш-ажыл

дептеринде кандыг медээлер турарыл

- Ажилдап чораан черлери болгаш үелери.
- Албан-дужаалы (тускай эртеми, профессиязы)
- Мергежили (разряды, ажилчын класы, категориязы).
- Ажилче хүлээп алган, ажилдан үндүргөн азы шилчилген айы, хүнү, чылы.
- Күш-ажыл керээзин кандыг чылдагаан-биле сок-сатканы.

Электроннуг күш-ажыл дептериниң ажыы кандыгыл

- Киж бөрүзү бодунуң күш-ажылының дугайында медээлерни эптиг болгаш дүргени-биле таныжып ап болуру.
- Частырыгылыг, долу звес болгаш барымдаа чок бижикирни эвээжедери.
- Дистанционнуг кайы-даа ажилга тургустунуп ап болуу аргазы.
- Электроннуг күш-ажыл дептериниң медээлерин күрүне ачы-дузасын алырынга ажыглаары.
- Медээлерниң камгалалды болгаш айыыл чогуунуң бедик шынарлыгы.

Электроннуг күш-ажыл

дептерин кайыын ап болурул

- Электроннуг хевирге интернет таварыштыр Пенсия

фондузунуң сайтызында (es.pfrf.ru) хамаатыларның хууда кабинетинден база ол ышкаш күрүнениң база муниципалдыг ачы-дузаларның чаңгыс аай порталы «Госуслуги» (www.gosuslugi.ru) таварыштыр.

- Сөөлгү ажилдап турган ажил берикчизинден.

• РПФ-тиң девискээр эргелелиннен база МФЦ-ден ап болуру.

2021 чылдан эгелеп, бир дугаар ажилда тургустунуп алган хамаатыларның күш-ажылының дугайында медээлерни чүгле электроннуг хевирге чорудар

Ажил берикчилеринге электроннуг күш-ажыл дептериниң дугайында

2020 чылдан эгелеп, ажил берикчилери күш-ажыл дептерлерин электроннуг хевирге чорудары-биле Пенсия фондузунче ажилдакчыларының күш-ажылының дугайында медээлерни отчеттаар хүлээлгелиг болуру. Күш-ажыл дугайында медээлерни отчеттаар хуусаазы

2020 чылдан эгелеп

- Отчетту ай санында дараазында айның 15-тиң хүнүнге чедир чорудар.
- Ажилчынның дугайында медээни бир дугаар берип турар таварылгада, аңаа хамаарыштыр 2020 чылдың январь 1-ниң хүнүнде күш-ажыл медээзин база албан көргүзөр.

2021 чылдан эгелеп

- Бир звес ажилчын киж өске албан-дужаалче шилчий берген азы күш-ажыл дептерин кандыг хевирге чорударының дугайында билдиришкин кириген таварылгада — отчетту дараазында айның 15-тиң хүнүнге чедир ай санында чорудар.

• Ажилчынны хүлээп алган азы үндүргөн таварылгада — дужаал, айтышкын үндүргөн хүннүң дараазында ажил хүнүнде отчетту чорудар.

Электроннуг күш-ажыл дептерин чорударынга канчаар белеткенирил

- 2020 чылдан эгелеп, күш-ажыл дугайында медээлерни тускайлаан хевирге дамчыдарыга херек программаны кирип азы тургузуп алыр.
- 2020 чылдың июнь 30-ге чедир ажилчын бөрүзүнге, күш-ажыл дептерин кандыг хевирге чорударын шилип алыр.
- Билдиришкинни кирип болуру эргезиниң дугайында дыңнадыгны бижимел хевирге тыпсыр.
- Ажилдакчылардан ук билдиришкиннерни хүлээп алыр.

• Херек таварылгаларда, кадрлар учедунуң документаилеринче өскерилгелерни кирир.

Киж бөрүзүнүң кичээнгеинге!

2020 чылда күш-ажыл дептериниң электроннуг азы саазын хевирин шилип алыр дугайында билдиришкинни кирип шыдавайн барган хамаатылар 2020 чылдың соонда база билдиришкинни кирип болуру эргелиг.

Ажилдакчыларының күш-ажылының дугайында медээлерни чогуур хуусаазында дамчытпайн барган азы шын звес медээлер берген таварылгада, ажил берикчилерин административтиг торгаалга онаап болуру.

Долу медээни Пенсия фондузунуң www.pfrf.ru сайтызындан билип ап болуру.

Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Дангыт-оол Мергена Даниловича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения — для выращивания кормовых и зерновых культур, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. Шанчы с общей площадью 664854 кв. м. с кадастровым № 17:14:0501005:119 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 03.12.2019 г. № 513).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 20.03.2020г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Ондар Шолбана Монгежиковича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения — выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Доора-Тей с общей площадью 1000000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0501005:118 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 20.02.2019 г. № 79).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения

земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 20.03.2020г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Базырчап Орлан-оола Тонгаковича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения — для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. Суглуг-Ой с общей площадью 5484 кв. м. с кадастровым № 17:14:0801004:6.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 20.03.2020г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0000000:580 из категории земель населенных пунктов, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Усть-Ужеп ул. Набережная, д. 43 а, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1287 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0803001:201 из категории земель населенных пунктов, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Усть-Ужеп ул. Набережная, д. 43, с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1279 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Мэрия Кызыла выражает глубокое соболезнование Главе-председателю Хурала представителей города Кызыла Ирине Владимировне Казанцевой в связи с кончиной супруга **Сергея Макаровича КАЗАНЦЕВА**. Сил и мужества Вам, терпения и веры. Скорбим вместе с Вами.

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3679 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор А.В. Хомушку.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: В.О. Куулар, Ч. О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000, Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлагынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпей барып болуру. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860 Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.